

ՀԱՆԴԷՍ ՀՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԳԻՐԲ ԾՆՆԴՈՅ ՆԱԽ ՔԱՆ ԶՄՈՎՍԷՍ

(Բազմապէս ԼԵ. 267)

ԱՐԱՐԶՈՒԹԻՒՆ ԸՍՏ ԱՍՈՐԱ.- ԲԱԲԵԼՈՆԱԿԱՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՑ

Նինուէնն և անոր աւերակներէն վերադառնանք « քաղղէական լինողոց Գրոց » որ մինչև մեզի հասեր է, որպէս զի աւելի որոշ կերպով կարենանք ճշդել այս արձանագրութեանց ինչ ըլլալը, և թէ ինչ յարաբերութիւն ունին ճշմարիտ լինողոց Գրոց հետ :

Գէորգ Սմիթի գտած աղիւսակները զանազան կարգերու կը վերաբերին . բայց ասոնցմէ երկու կարգը միայն, իւրենց ընթերցուածոց արդի վիճակին մէջ, Մովսէսի գրոց հետ կրնան բաղդատուիլ :

Առաջին կարգը, որ ըստ Սմիթի առնուաղ տասուերկու աղիւսներէ կը կազմուէր, արարչութեան և կամ լաւ ևս արարածոց ստեղծագործութեան ամբողջական պատմութիւն մը կը բովանդակէր, հանդերձ արարչութեամբ մարդու և աստուածոց : Դժբաղդաբար այս աղիւսները մեծաւ մասամբ կը պակսին :

Ոչ ինչ նուազ բազմաթիւ էր երկրորդ կարգն ալ որուն բնագիրը շատ աւելի աղէկ վիճակի մէջ է, Անակնունելի Նիւթ մը կ'ընծայէ այս կարգը, որ է քաղղէական ճշմարիտ դիւցազներգութիւն (épopée) մը : Դիւցազնը ուրիշ հնագոյն արձանագրութեանց մէջ ալ կը յիշուի և պիտակաբար իդղոշքար կը կոչուի : Սակայն այս անունը ընծայող

նշանագրութեանց ինչ արժէք պէտք է տալ, դեռ ևս անորոշ է : Սմիթ համազում է որ երբ ասորական գիտութիւնը յառաջն, պիտի տեսնուի որ այս անունը նոյն է Աստուածաշնչին Ներքով թանուանն հետ : Արդէն Լոնտրայի Ս. Գրոց Հնախօսութեան ժողովոյն Հաշաքաճոյից (Transactions) մէջ, ինչպէս նաև իր վերջին գրուածոց մէջ, Սմիթ զանազան փաստերով կ'ապացուցանէ այս նշանութեան ճշմարտանմանութիւնը : Օրբէրդ շատ թերութիւններ գտաւ այս փաստից մէջ, և Փրեզերիկոս Տէլիլ թէ և իդղութարի և Ներքով թայ նոյն անձն ըլլալը կ'ընդունի, սակայն իր ուսումնասիրից անգղիացւոյն փաստերը քննաբանական կողմանէ բոլորովին տկար կը ցուցնէ : Օրբէրդ կը համարի գիտութեանց « Բաբելական առասպելաբանութեանց նախկին մարդը, զոր Յոյնք Աշորոս անուամբ աւանդած են մեզի » : Զհասկըցուիլ թէ ինչպէս այն պիտեանա զաստատուին այս կարծիքը կը յարմարի իդղութարի վիպաց հետ¹ :

¹ Օրբէրդ կը համարի թէ իդղութարի « վերադառնական հուշիւն » պէտք է տանել Քրիստոսի զէն անգին : Բայց ինչպէս կ'ըլլայ որ Աստուած կամ Քրիստոս թող « բարեկամական Նոյ » կը պատմէ անոր Քրիստոսի պատմութիւնը, իբրև շատոնց հանգիստած գէպք մը :

Ինչ որ ալ ըլլայ, այս առասպելեալ դիւցադին արուժիւնքն ու արկածները տասուերկու աղիւսակ կը լեցունէին, իւրաքանչիւրը վեց սին բաժնուած քառասունէն մինչև յիսուն տողով, Շատ հետաքրքրական են այս բնագիրքը ըստ բազում գլխոյց: Մենք մէջ եղած անձինքը և պատահարները կարծել կուտան որ Յոյնը իրենց առասպելաբանական ու դիւցաբանական ժամանակին նիւթն անոնցմէ կազմեր են: Բայց ամենէն կարևոր աղիւսակը՝ մետասաներորդն է, որ իբր յաւելումս իւր տայ ջրնէն դեղին պատմութիւնը: Բարեբաղդաբար բովանդակ այն շարքին մէջ այս աղիւսակն ամենէն աւելի ամբողջ մնացածն է: Այս թանկագին գրութիւնը, որ երկար ժամանակ Սմիթի պալատաւոր թարգմանութեամբ կը ծանցուէր, առաջին կարգի գիտնականի մը խոր քննութեանց նիւթ եղաւ իր ամեն ընդարձակութեամբը¹, ուրիշ գիտնականք ալ ջանացին անոր այլ և ալ մասերը պարզաբանել:

Առ այժմ « քաղզէական իննգոց Գրոց » այն հատուկորէր միայն քննել որ ունին Արարչութեան Պատմութիւնը: Այս ալ ստորոգ է թէ դեռ շատ պակասաւոր են այն թարգմանութիւնքը: Սմիթի ածապարանք ըրած թարգմանութիւնը հազիւ թէ ընդհանուր իմաստը կ'իմացնէ, բայց ոչ ամեն մանրամասն կտորները: Բարեբաղդաբար կարելի է զանոնք կարգի դնել, սրբագրել և լրացունել շատ կարևոր տեղուանք փրեզերիկոս Տէլիչի երկիւղած ծանօթութեամբքը և Օրբերդի անաչառ բայց օգտակար քննադատութեամբքը, զոր հրատարակեց այն վաղամեծիկ ծաղկահասակ խոշորակոյն վերջին գործոցը վրայ:

Ա

Իր զարմանալի սրամտութեամբը մէկ հայեցումաճրով ճանչցաւ Սմիթ այն

¹ Օրբերդ. Գաստուտութիւն Նիւուէական պատմութեան և լեզուի ի վարժարանի Գաղղիոյ. 1876-1877:

տասուերկու աղիւսակաց բեկորները, որոնք արարածոց ծագումը կը պատմէին: Եւ սակայն անոնցմէ երկու բեկոր միայն յայտնապէս ունէին շարքին նշանը և իրենց կարգին թիւը: Մէկը առաջին աղիւսակին սկզբնաւորութիւնն կու տայ, միւսը նոյն շարքին հինգերորդ աղիւսակին սկզբնաւորութիւնը: Անոնցմէ առաջինը սկզբնական անդնդոց կամ քառսին նկարագրութիւնը կը բովանդակէ, ուսկէ ետքը կու գար աւտոռաճոց ծնունդքը. երկրորդը՝ երկնային գնտոյ կազմութիւնը կը պատմէ: Մնացած բեկորներուն տեղերը դեռ ևս ստորոգ կերպով կարելի չէ նշանակել: Սմիթ կը համարէ թէ Մովսէսի արարչութեան վեց աւուրքը, իւրաքանչիւրն իրենց համապատասխանողքը պիտի ունենային այն ասորական աղիւսակաց վրայ: Եւ որ մեծն է, օրեքուռն յաջորդութիւնն ալ նոյն էր այն երկու պատմութեանց մէջ: Ըստ այսմ, առաջին աղիւսակը կը ծագայէր իբր յառաջաբան այն պատմութեան. երկրորդը կը համապատասխանէր իննգոց Գրոց առաջին աւուր, երրորդը՝ երկրորդ աւուր, և այսպէս հետզհետէ մինչև եօթներորդ աղիւսակը: Այս վերջինս երկրաւոր կենդանեաց արարչութիւնը կը պատմէ և կ'երևայ թէ մարդուս ստեղծման ալ ակնարկութիւն մը կ'ընէ, որ աւելի բացայայտ կերպով կը գտնուի ուրիշերորդ աղիւսակի մը վրայ: Բայց ինչպէս ըսինք այս ճիշդ համապատասխանութիւնը դեռ ևս ենթադրութիւն մ'է:

Թերևս այս կարծիքն աւելի հաստատութիւն մը առած ըլլայ Սմիթի ուրիշ գիւտով մը: Յամին 1869 այս ասորագէտը գտաւ ասորական տօմար մը, որուն մէջ իւրաքանչիւր ամիս չորս եօթնեակ բաժնուած էր եօթն օրով, և ամեն եօթներորդ օրն նշանակուած էր աշխատութեան դադրելու: Յետոյ փրեզերիկ. Տէլիչ ուրիշ յիշատակարանն մ'ալ ցըցուց որ այս եօթնեակները օրը առաջադր անուամբ նշանակուած էր, նման Հրէից հանգստեան

օրուան: Բայց այս ալ ապացուցուած է որ Ասորեստանեայք եօթնօրեայ եօթնեակը Բաբելոնացուցմէ առած են: Արդ յայտնի է թէ ըստ Ս. Գրոց, մեց օր գործել և եօթներորդ օրն հանգիստ ընել « Շաբաթ տեառն », արարչութեան վեցդարեան խորհրդաւոր նշանակութիւնն էին: Արդեօք այսպիսի դադափարէ մը առաջ եկեր է բաբելոնական եօթնեակին դրութիւնը:

Ինչ ալ ըսէ ապագայն Սմիթի այս ենթադրութեանց պատասխան, այս յայտնի է, թէ նինուէական յիշատակարանաց մէջ, և թէ եբրայական ջննդոց Գրոց մէջ, արարչութիւնը կարգաւ որոշ որոշ առաջ կ'երթայ. և որչափ որ կարելի է, առաջնոյն մէջ, ըմբռնել յաջորդական ստեղծագործութեան կարգը, գրեթէ յայտնապէս կը տեսնուի որ այն կարգն համաձայն կ'երթայ Ս. Գրոց հետ: Զոր օրինակ, արեգական, լուսնի, աստեղաց արարչութիւնը, որ Ս. Գրոց մէջ մինչև չորրորդ օրը կը ձգուի և անհաւատ քննադատից դժուարըմբռնելի բան մը եղած էր, քաղեական պատմութեան հինգերորդ աղիւսակին վրայ կը հանդիպի:

Բայց ոչ միայն զանազան արարչութեանց յաջորդութեան մէջ այս երկու յիշատակարանաց համաձայնութիւնը զարմանալի է, այլ նաև ամեն մանրամասն տեսարանաց և մինչև պատմութեան եղանակին մէջ ալ կը տեսնուի:

Ինչպէս որ ըսինք վերը, այն աղիւսակաց չարքը կը սկսի նախնական անդրնդոց նկարագրութեամբը:

Ի սկզբանէ ¹ չէր 'ի բարձունս որ կուէր Երկին, եւ 'ի խորհարհ' երկրիս ոչ գոյր անուռ:

Միայն անդունդք էին ջրոց:

Մահա—դիմապ համայնից եղև մայր:

Այս տողերը 'ի սկզբան անդ կը ցու-

ցընեն մեզի « քաղդէական ջննդոց գրոց » ինչ ըլլալը: Մէջն երեք բաժանմանք կը գտնենք. երկինք, երկիր և ծով, որոնք ինչպէս առ եբրայեցիս ալ, տիեզերաց արարչութեան հիմունքն կը կազմեն: Երկուքն մէջ ալ այն նախնական նիւթը ուսկից պիտի կազմուի աշխարհքս, ջրային անդունդ մ'է: Այս նախնական պատճառին ասորական անունը, մոռմոռ-դիւմադ, երկու բառերէ կը բաղկանայ, որոնցմէ առաջինը մոռմոռ կը նշանակէ խառնակութիւն քառս և երկրորդը դիւմադ նոյն է այն բառին հետ, զոր Ս. Գիրքը կը գործածէ նախնական անդունդը նշանակելու համար դէմոս:

Հետեւեալ երկու տողերը կ'ամրողը ջաջընեն երկու բնագիրներուն համաձայնութիւնը. և որչափ որ այս մասին զանազան մեկնութիւններ տրուած ըլլան, այսու հանդերձ հիմակուրնէ կրնայ հաստատուիլ ասոնց նմանութիւնը:

Բայց յետ այս համաձայնութեան, անմիջապէս դիտելու է խորին տարաձայնութիւն մը: Ասորա-բաբելոնական յիշատակարանին մէջ չկայ մաս մը որ ջննդոց Գրոց սկզբնաւորութեանն համապատասխանէ:

Ի սկզբանէ արար Աստուած գերկին և գերկիր: Բուն արարչագործութիւնն, անձնաւոր, յաւիտենական Աստուծոյ այս գործը, որ 'ի լոյսէ կը հանէ 'ի գոյ աշխարհքս իր կամաց ներգործութեամբ, անծանօթ էր արտաքին ջննդոց Գրոց հեղինակներուն: Զրային անդունդն, որ եբրայական աւանդութեան մէջ արարչագործ ձեռքէն ելած առաջին ստուերագիծն է, նինուէական աղիւսակաց, ինչպէս նաև բոլոր հեթանոսական աշխարհակազմութեանց մէջ կը ներկայանայ իբրև յաւիտենական սկիզբ (germe) մը, անգիտակ, որ նոյն իսկ նախագոյ է քան զաստուածութիւնն:

Այս միայն բաւական է ցուցընելու թէ ինչ անգունդ կայ ընդ մէջ ճշմարիտ ջննդոց Գրոց և սուտ աւանդութեան, զոր Գեորգ Սմիթ « քաղդէական Գիրք ջննդոց » կը կոչէ:

¹ Այսպէս կը թարգմանէ Օքսբըգ Ինտա բառը, որով կը սկսին այն շարքն ու բեկորը: Տէլի որ զայն Ինտա (նոյնանշան Ինտայի հետ) կը կարգայ, եբրայական Պէլմին « Երկուր յորում... » Զիշդ հաւասարորդ մը կը տեսնէ, որով կը սկսի Ենդայիս արարչութեան պատմութիւնը (Մենդ. Բ. 4):

Բայց այսպիսի դեռ բաւական չէ : Դիցարանութիւնն՝ խառնակ դիցարանութիւն մը , յորում՝ արդէն դիք բաժնուած են յերկուս սեռս , արու և էգ , այն անհարազատ ծննդոց Գրոց առաջին երեսէն կը տեսնուի : Եւ իրացընէ իններորդ տողէն կը սկսի ճշմարիտ ազգահամար մը աստուածոց .

Եւ ստեղծան աստուածք....

Եւ գոյին աստուածքն լախս և լախս... (միայն 'ի սկզբան)

Ապա ստեղծան աստուածքն Սար և Քիսար :

Եւ անցին առուրք բազումք :

Աստուածն Աս...

Սար...

Այս ամեն անուններն արդէն ծանօթ էին : Ասորա-բարեբունական արձանագիրք կը յիշատակեն զԼախմոն և Լախմոն , ինչպէս նաև Սար (կամ Անսար) միանգամայն և Քիսար , իբր յայտարարութիւնք Անոն և Անսողոն առ տուածային ամօրից : Անու և Աստուած երկնային զինուորութեանց , որուն՝ Անադու է կինն և կամ՝ իգական պատկերը , կ'իշխէր տիեզերաց վերին մասանցը , այսինքն երկնից , իսկ ստորին մասանց , ինչպէս ծովու և դժոխոց , կը տիրէր Էա , որուն կինն էր Տալքիւնա . և միջին մասանց , այն է երկիրս , կ'իշխէր Բէլ , որուն կինն էր Բէլլիս : Պատմական նկատմամբ , ցաւալի է որ այն ազիւսակաց աստուածածնութիւնն 'ի սկզբան անդ մէկէն կը դադրի : Բայց այսու հանգերձ բաւական է ցուցնելու թէ որչափ հեռի էր անոնցմէ աստուածութեան ճշմարիտ գաղափարը : Ահաւասիկ երկրորդ կողմ՝ ալ , որով երկու ծննդոց Գրոց և երկու կրօնից , որ անոնց վրայ հիմնուած են , ունեցած խտրոցն և եւ աւելի կը խորնայ :

Յետ հաւաստելու այս կրկին թերութիւնք քաղդէական նախկին պատմութեան , ինչպէս որ Նինուէին աղիւսակները մինչև հիմա պահեցին , կը հետևի որ ալ արժանի չէ և Գիրք Ծննդոց » անուան՝ որ 'ի սկզբան շնորհուցաւ անոր . և հիմակուրէն կը լուծուի այն դժուարութիւնը , որ անշուշտ 'ի

ՊՐԱՅ Ա .

սկզբան կը նեղէր ընթերցողաց ոմանց միտքը : Կ'ուզեմք ըսել թէ բարեբունական պատմութեան և մոլիսիական պատմութեան մէջ եղած անձխտելի նմանութիւնները բաւական չեն տկարացնելու Սուրբ Գրոց աստուածայնութիւնը : Որչափ ալ բազմաթիւ ըլլան այս նմանութիւնները , սակայն միշտ կայ էական և հիմնական տարբերութիւն մը : Միայն մեր Սուրբ Գիրքն է որ արարութեան վաւերական պատմութեան հետ կու տայ նաև անխառն և կատարեալ կրօնական վարդապետութիւն մը : Եւ այս բանս թէ և մարդկապէս անբացատրելի ըլլայ , սակայն այնչափ աւելի յայտնի կը տեսնուի , որչափ աւելի այն երկու յիշատակարանաց մէկմէկու հետ ունեցած յարաբերութիւնքն սերտ ըլլան : Բաւական կը համարինք այս անդրադարձութիւններս , որպէս զի չըլլայ թէ այս քննութեանց հետևութիւնները հիմակուրէն կանխեն :

Բ

Այն առաջին աղիւսակին յետակողմ մը հետաքրքրական մաս մը կը գտնուի , այսինքն ասորափն թագաւորին ստորագրութիւնն որ « քաղդէական ծնունդք » օրինակել տուեր է : Ահաւասիկ այն աղիւսակին վրայի ընթերցուածն , ըստ թարգմանութեան Փրեդ . Տէլիլի .

Պաշտոն Աստուորանիպալայ , արքայի Ժողովրդոց , արքային Աստուրայ ,

Որում Ներոս և Տասմիտ լսելիս ետուն ունկնդիրս .

Որ այս ընկալու պայծառս , 'ի հրամայել զընդօրինակութիւն աղիւսակացդ :

Որք էէին նախ քան զիս յաւուրս (թագաւորաց , Ոչ ունէին նմանօրինակ նպաստ 'ի գիտութիւն . Անասհման իմաստութիւն Ներոսի (ետքէն խել մը բաւերու սիւնակներ կու դան)¹ :

Արաստութիւն հաճոյալից և օգտաւէտ իրաց , Արաստիկ դր քրեցիս 'ի վերայ աղիւսակաց (ըրացուցեալ և արձանագրեցի) :

Ձաղիւսակս զայտոսիկ իբրու նուէր շնութեանս եդի 'ի պաշտառն իմումս :

1 Փակագծից մէջ եղած բառից իմաստն անսուղի է :

Նոյն զրուցուածքն կը տեսնուի նաև Գոյունճիքի բլրակին մէջ գտնուած քերականական շատ մը աղիւսակներու վրայ ալ: Արդէն քսան տարի կայ որ Օրբէրդ հրատարակած էր ասոնց բնագիրը հանդերձ թարգմանութեամբ, Բայց նինուէական ուրիշ բազմաթիւ աղիւսներ աւելի համառօտ ստորագրութիւն մը կը պարունակեն:

Ստացուածք Աստուրանիպալայ, արքայի Ժողովրդոց, արքայի Աստուրայ:

Եւ այս կը գտնուի Արարչութեան Պատմութեան հինգերորդ աղիւսակին յետակողմը: Այս համառօտ ձևը ճիշդ կը համապատասխանէ արդի հասարակ դրատանց կնքանշանին:

Ահաւորի վաւերական և ճշգրիտ նշանակութիւն մը այն դարուն յորում գրուած են « քաղդէական Նինքոց Գրոց » աղիւսակներն: Մեր թուակաշնութիւնն եօթն դար առաջ գրուած չեն կրնաք ըլլալ, վասն զի Աստուրանիպալայ թագաւորութիւնն, ինչպէս յայտնի է, կ'իյնայ գրեթէ ընդ մէջ 667 և 626 տարիներուն: Որով այս աղիւսակները հազիւ քսան տարուան էին երբ Նինուէի աւերակաց մէջ թաղուեցան: Եւ եթէ այս թուականն Աստուծոյ ժողովրդեան ժամանակագրութեան մերձեցուի, կը տեսնուի որ այս արձանագրութիւնը փորագրուած են ութ դար ետքն Հրէից եկիցն (1493) գրեթէ տասն ցեղերուն Ասորեստան գերի երթալէն մէկ դար առաջ. Խորայէի թագաւորութեան բովանդակ կործանմանէն գրեթէ կէս դար վերջը (առումն Սամարիոյ 724) : վերջապէս Յուդայի գերի երթալէն՝ Բաբելոն երեսուն տարի առաջ (599) :

Ուստի Գ. Սմիթի գտած աղիւսները շատ հին չեն, այլ հիններու ընդօրինակութիւնք են:

Նինուէի գրատան լաւագոյն մասը կազմուած էր քարեղևակիւն կամ քարդէակիւն բնագիրներու ընդօրինակութիւններէ: Եւ այս բանս յայտնի է:

1 Այս երկու անունները անտարբերաբար մէկմէկու տեղ կը գործածուին: Թէպէտև ամե-

նապէս կը հաստատեն ասորեստանցի գաղիքը: Ոչ միայն գործոյն աւարտմանէն վերջը կը վկայեն թէ ընդօրինակութիւնը « հաւատարմութեամբ առնուած է ճիշդ սկզբնագիր աղիւսակներէն », այլ նաև յաճախ կը նշանակեն ուսկից առած ըլլալին:

Այս վկայութիւններէն կը դիտցուի որ Ասորեստանի թագաւորը փնտռել և օրինակել տուեր էին Բաբելոնի աղիւսակները, զոնեա Գրիստոսէ առաջ իններորդ դարուն առաջին կիսուն մէջ: Երանթին նոյն իսկ գրաւագրաց ոմանց անուններն, զորոնք այսպիսի իմաստուն աշխատութե մը գործածեք էին այն թագաւորը, որ անկորուստ փառաւորութիւն մ'են քան իրենց ամեն աշխարհակալութիւնները: վերջապէս քաղդէական հին քաղաքացի աւերակներուն սակիւն և հարանցի պեղումներն, բնագիրներ ու այլ և այլ հատուկտիրներ ՚ի յայտ բերին, որոնք օրինակուած են ասորեստանցի գաղիքներէ: 2:

Այն հին մատենագրութեան սիրող թագաւորաց մէջ ամենէն աւելի արժանաւորն երախտագիտութեան Աստուրքանիպալ, և կամ ինչպէս շատ մը արձանագրութեանց մէջ կայ՝ Աստուրիտիւննապալ 3 կը կոչուի: Այս իշ-

նէն հին ժամանակները Բաբելոն՝ այսինքն այն երկիրն որուն կեդրոնը և մայրաքաղաքն էր Բաբելոն (Բաբելոն), Քաղդէաստանի մաս մ'էր, և այն ոչ միշտ նշանաւոր եղած էր:

1 Գ. Սմիթ, իր գրոցն երկրորդ գլխոյն մէջ, Ասորեստանի թագաւորաց իրենց արքունեաց մէջ յաջորդաբար հիմնած գրատանց թիւ մը կը համարէ, որուն մեծ յարգ կու տայ Օրբէրդ:

2 Օրինակ մը ապուլ համար. որ ուրիշ նկատմամբ ալ ազատակարէ, Փրեդէր. Տէլիլէր Արտեւալտէյ ընկերակալ ըստած գրոց մէջ հրատարակած է « մեծ հեղեղէն եռասկիւն » բաբելոնական օրինակէն կտոր մը, որ Նինուէի գրատան քերականական գրուածոց ամենակարեւոր մասերէն է: Այն աղիւսը, որուն վրայ գրուած է, գերազանցով անուշա ճանապարհորդ մը գտեր է Հրէի (Բաբելոն) աւերակաց մէջ, և հիմա Գաղղիոյ Ռուպէ քաղաքը վաճառականի մը քովը կը պահուի:

3 Այս անունն է զոր Յոյնք Սարգանթալ փոխեցին: Թէպէտև և Ասորեստանի պատմութեան մէջ զանաւոր Սարգանթալներ, յառնական հեղինակաւ Սարգանթալներն չեն հիմանք: Կ'աւանդեն որ ըլլայ որդի Ասորի Գաղղիոյ Օրբէրդ:

խանս, որ թէպէտ նինուէի վերջին սա-
կայն գրեթէ քան զամենը զօրաւոր
թագաւորներէն մէկն էր, բոլոր Բաբե-
լաստանի քաղաքաց մատենագրական
ճոխութիւնքը իր գրատան մէջ ժողուե-
րէր: Եւ այս պատճառաւ իրաւամբ կըր-
նար պարծիլ, ինչպէս վերոյիշեալ կտո-
րին մէջ տեսանք, որ իրմէ առաջ ամե-
նէին թագաւորի մը չըրածը, ինքը կա-
տարեր էր:

Ասորեստանցի թագաւորաց այս ջան-
քէն, ինչպէս նաև Ասսուրբանիպալի
ասորագրութեան մէջ եղած նշանաւոր
բառերէն կրնայ դատուիլ, որ Ասորե-
ստանի մէջ ինչ յարգ կը տրուէր քաղ-
ղէացի գիտնականաց գրութեանը:

Արդ կարելի է ստուգել ցուցնել որ
« Գաղղէական Մենզոց » բնագիրքն,
ինչպէս ուրիշ գրութեան, իրօք Գաղ-
ղէաստանէն ծագումն առած ըլլան:
Այս ստուգ է թէ որչափ ալ կարծուի
թէ այն վերոյիշեալ աղիւսներուն վրայ
ուսկից օրինակուելնին նշանակուած ըլ-
լայ, սակայն մինչև հիմայ գտնուած
կտորներուն վրայ գեւ այսպիսի բան
մը չէ տեսնուած: Բայց անկարելի է
ժխտել անոնց բաբելոնական ծագումն
ունենալը, ոչ միայն իզդուբարի վի-
պացն համար, ուր ամենայն ինչ բաբե-
լոնական է, զիսաւոր դիւցազնն, միւս
անձինքն, անոնց գործած տեղուանքն,
և այլն, այլ նաև նոյն իսկ « Գաղղէա-
կան Մենզոց » կամ արարչութեան
պատմութեանն համար: Մասնաւորա-
պէս դիցաբանութիւնն, որ յար և նման
է իզդուբարի դիւցազնեղութեանն,
ստուգել բաբելոնական է: Դեռ ուրիշ
գաղափարներու վրայ ալ յայտնապէս
կը տեսնուի քաղղէական ոգւոյն կնի-
քը. զոր օրինակ ռաստեղաց կազմու-
քեան պատմութեանը մէջ, վերջապէս
այն պատկերացուցած գաղափարներն,

կը համարի որ այս անունը առաջ եկած ըլլայ
Ասուրբանիպալայ տրուած ասորական պա-
տուանունէ մը, զոր Յայնք չէն հասկըցած:

Ասորե-ի-փոքրն-պալատ անաթո-նահոմ-սար Ասուր-ը.
Սարգանսարաղ Եւ շեքաբաբ Ասսուրի

որոնք հնուց 'ի վեր ծառայեցին տիե-
զերածնական ասանդութիւնքը յոշաւա-
բանելու, հաւաստի փաստեր կ'ընծա-
յեն այն յիշատակարանաց ծագման և
անոնց հնութեան վրայ:

Զմուռնանք նաև ըսելու որ Ասորե-
ստանեայք՝ բնաւ մէկու մը նմանողք ի-
րենց աշխարհակալութեանց մէջ, ա-
րուեստից (բաց 'ի քանդակագործու-
թենէ) գիտութեանց, ճարտարութեանց
և մասնաւորապէս մատենագրութեանց
մէջ ամբողջապէս հետևողք եղած են:
Եւ այս վերջնոյն նկատմամբ գրեթէ բո-
լորովին պարտական են Բաբելոնի սե-
մականաց, որոնց հետ արդէն մերձա-
ւոր էին՝ ցեղով, լեզուով և կրօնիւք:

Եւ գրեթէ իբր նիւթական հաւաս-
տիք, որուն նոյն իսկ բաբելոնական բնա-
գիրք կը վկայեն, թէ անոնց օրինակուիլը
Ասսուրբանիպալի հրամանաւ եղած է,
նինուէական Մենզոց գրոց հատուած
մը կայ, որուն բաբելոնական բնագիրը
Գաղղէաստան գտնուեցաւ, 'ի Սէնքէ-
րէ՝ որ է հինն լարսամ: Եւ այս բնագի-
րը մաս մ'է հաւաքման աղիւսակաց,
որոնց վրայ եղած թագաւորներուն ա-
նունաց նայելով՝ մինչև հապար վեց հա-
րիւր տարի Քրիստոսէ առաջ կ'ըլլին:
Որով այն բնագիրն օրինակութենէն
գրեթէ հազար տարի աւելի հին կ'ըլլայ:

Այսպիսի այսպիսի բաւական է բա-
բելոնական գրութեանց թուականին նը-
կատմամբ, որոնց օրինակները գտաւ
Գ. Սմիթ: Միայն խնդիրն էր հաւաս-
տել թէ իւր նշանները, եթէ կայ նշան-
դրք, քաղղէական է:

Գ

Դառնալով նախընթաց քննութեա-
նը, այն աղիւսակներն որ անմիջապէս
առաջինէն ետքը կու գային, որուն
կտորուանքը միայն կան, անշուշտ կար-
գաւ արարչութեան պատմութիւնը կը
բովանդակէին: Դժբաղդաբար մինչև
հինգերորդ աղիւսակը, բնաւ վաւերա-
կան կտոր մը չկայ: Ուստի թողլով այն
երկու կտորները, որոնց վրայ Գէորգ

Սմիթ կարծեց գտնել ցամաքին կազմութիւնը, անցնինք այն թանկագին յիշատակարանին, որ երկնային մարմնոց արարութիւնը կը պատմէ: Ըսինք որ յիշատակարանը հինգերորդ աղիւսակին սկզբնաւորութիւնը կը կազմէր, անկէ քսան տող մնացեր են, որոնցմէ տասնութն ամբողջապէս պահուած են: Ասոր գրողն ճշմարիտ իննգոց բոլորովին հակառակ կարգը կը բռնէ: Անուաստուածը նախ աստղերը կը ստեղծէ և կը կարգաւորէ, ապա լուսինը և յետոյ արեւը: Աւելորդ է խորհրդածել որ Մովսիսի բռնած կարգն աւելի բնական է: Գործնական աստեղաբաշխութեան նախապաշարումներն են, որ քաղդէացի մատենագրին այսպէս ներշնչեր են այն հատուածը. ուր աստղերն ոչ այնպիսի իբր լուսաւորք նշանաւոր են, որչափ կանոնաւորողք և չափողք ժամանակի: Գիտե՛ք որ Ս. Գրոց ինունգը զանց չընենք յիշատակելու անոնց ամենէն կարեւոր պայտօնը, որ է « լուսատու լինել »: Վասն զի եղիցի ըսելով յետութիւն գալէն ետքն, առաջին հրամանն է անոնց « մեկնել 'ի մէջ տուրնիւն և 'ի մէջ գիշերոյ և եղիցին 'ի նշանս և 'ի ժամանակս և յաւուրս և 'ի տարիս »: Մովսէս գոհ կ'ըլլայ միայն պարզապէս զեկուցանելով, մինչդեռ բաբելոնացի մատենագիրն երկայնաբանութեան կու տայ ինքը գիտքը:

Սակայն, այս հատուածիս մէջ բովանդակուած մանրամասնութիւնքը ուսման կական դիտողութիւններէն դուրս չեն ելլեր. և հիներուն պանծացեալ քաղդէացւոց աստեղաբաշխական բարձր ծանօթութիւններէն բնաւ տեղեկութիւն մը չկայ:

Բայց անտարակոյս այն աղիւսին խոր տակուելովը, շատ մը կարեւոր ծանօթութիւններ անյայտ մնացեր են: Առ այժմ այն աղիւսին վրայ ամենէն հետաքրքրական մասերէն մէկն է Լուսին աստուծոյն, որստեղծումն, է Նաննարու:

Աւերաց նա' (Անու) զգրուան մեծամեծս խաւարային անդնդոց:

Առաջոյց զքանդուածն (անդնդոց),

Աւ ան 'ի լոյս զատուածն Նաննարու, յիշխանութիւն գիշերոյ:

Իսկ արեգական համար, որ է Սաւաւ, քանի մը տողերու կտորուանք միայն կան, և անոնք ալ երկայն պարագներով ընդհատեալ: Օրուան աստուածը նկարագրուած է իբրև դատաւոր, որ երկնային ճամբուն վրայ կը յառաջէ, որպէս « զգերագոյն դատաւոր երկնից և երկրի » ըստ սովորական գաղափարի հին բաբելոնական երգոց:

Նկատմամբ աստեղաց և մուրակաց արարութեանն, այն հատուածին մէջ ամենեւին մանրամասն տեղեկութիւն մը չկայ:

Այս հինգերորդ աղիւսակիս հակառակ կողմը, բաց 'ի համառօտագիր ստորագրութենէ Ասուրբանիպալայ, կան նաև վեցերորդ աղիւսակին առաջին քանի մը բառերը. բայց կարելի չէ անոնցմէ հանել այն աղիւսակին պարունակածը: Հաւանական է միայն որ ջրային կենդանեաց և թռչնոց ստեղծումը կը պատմէր:

Հետեւելով միշտ մոփոխական իննգոց նմանութեանը, Գէորգ Սմիթ աղիւսի վերին կտոր մը, եօթներորդ աղիւսակին մաս մը կը համարի, ուր յայտնի կը կարդացուին քանի մը տողը ցամաքային կենդանեաց արարութե վրայ: Ուր շատ հետաքրքրական բան մ'է գիտել այն բաժանումն որ կայ ընդ մէջ զազանաց, ընտանի կենդանեաց և զեռնոց, որոնց իւրաքանչիւրին վրայ արարական զօրութիւնն առանձնակի կը կատարուի:

Նոքա (գիշ) ստեղծին զնշաւորս...

Ջանասունս արտօրէից, զչազանս դաշտի, զտղուանս երկրի...

Ջարմանալի նմանութիւն մ'է այս ընդ մէջ Սուրբ Գրոց և քաղդէացի յիշատակարանին: Կայ ուրիշ նմանութիւն մ'ալ դիտողութեան արժանի, որ հա-

առարապէս այն վերոյիշեալ երկու հա-
տուածներն ալ ունին: Ամեն մարդ գի-
տէ թէ ինչպէս սրբազան մատենագիրը
կը հասկըցնէ վեց օրուան իւրաքանչիւր
արարչութեան կատարումը. եւ նոնք
Աստուած գի թարի է: Արդ այն ասո-
րական աղիւսներուն վրայ երկնային
մարմնոց և կենդանեաց արարչութեան
պատմութիւնն այսպիսի նման իմաս-
տով կը սկսի. « Նա (Սնու) առաք թա-
րի զաստեղս — նոքա (դիւր) առաքին
թարի զգօրաւոր կենդանիս: Երկու տեղ
ալ նոյն իմաստն է նմանօրինակ բառե-
րով, այս տարբերութեամբ որ Մովսէս
վերջը կը գործածէ, իսկ քաղղէացի
մատենագիրն այլ և այլ արարչութեանց
սկիզբը: Չարմանալի է որ այն ձևը
ճիշդ նոյնպէս կրկնուած ըլլայ այն երկու
պատմութեանց մէջ ալ, որոնց միայն
սկիզբը կայ (ասոնց կարգը չէ առաջին
հատուածն որ բուն արարչութեան
մուտք մ'է): Ասկէ՛ կը հետևի որ այն
ձևն չարքին ամեն աղիւսակաց վրայ ալ
կը գտնուէր, այսինքն մուտք մ'էր ա-
մեն առանձին պատմութեան, ինչպէս
Մովսէսինը վերջ մը կը ձևացնէր իւրա-
քանչիւր վեց օրուան արարչութեանց:
Թերեւս այս տեսակ նմանութիւնները
քիչ մը ճշդիմ երևան, բայց այսպիսի
ծանր խնդրոյ մը խորը թափանցելու
համար ուրիշ հնարք չկայ, որպէս զի
կարելի ըլլայ տեսնել թէ մինչև ո՞ր կը
հասնին այս երկու ծննդոց նմանու-
թիւնքն:

Այսպիսով չի լըմընար այս բաղդա-
տութիւնը զոր կ'ընծայեն Գ. Սմիթի
գտած հատուածքը: Կան ուրիշ հա-
տուածներ ալ, որոնք թերեւս աւելի կա-
րեւոր կը համարուէին, թէ որ կարելի
ըլլար փարատել բոլորովին այն խաւա-
րը, որ կը պատէ զանոնք:

Նախ կու գան երեք հատուածք, ո-
րոնք կը պատմեն մարդկային առաջին
զուգին ստեղծումը, անոր նախնական
վիճակը, և քերևս անոր անկումը, և
անոր հետևանք անէծքը:

Առաջին կտորին մէջ երկու խօսա-
կցութիւնք կան, որոնց մէկը իբր ուղ-

ղեալ է առաջին մարդոյն, առ « Աս-
տուած » ունեցած պարտքն անոր յի-
շեցրնելու համար. երկրորդը որ միւս
կողմը գրուած է, կը սովորեցունէ առա-
ջին կնոյ առամուսինն ունեցած պարտ-
քը: Այն աղիւսը շատ փաստած է և
Գ. Սմիթի տուած թարգմանութիւնը
շատ անորոշ է, ինչպէս ինքն ալ կը խոս-
տովանի: Սակայն կ'արժէ այն ծաղկա-
հասակ նիւնուէագիտին մէկ խորհրդա-
ծութիւնը մէջ բերել: Նշանաւոր է,
կ'ըսէ, որ մինչդեռ պատմութեան միւս
մասանց մէջ շատ մը աստուածներ կը
յիշուին, այս աղիւսակը մի միայն մէկ
աստուած մը կը յիշէ և զայն պարզա-
պէս Աստուած կը կոչէ:

Երկրորդ կտոր մ'ալ աւելի պզտիկ և
աւելի փաստած՝ ունի նոյնպիսի խօ-
սակցութիւն մը: Այս տեղ էա աս-
տուածն է, որ կը խօսի մարդուն, ո-
րուն ստեղծումը թէ՛ այս կտորին վրայ
և թէ՛ ուրիշ տեղ այն աստուածութեան
ընծայուած է: Այս խօսակցութեան
քանի մը մնացած բառերը շատ նշանա-
ւոր են, որովհետև ասոնց մէջ առաջին
անգամ կը յիշուի քիթքիթ դիւանադ
« վիշապն անդընդոց » որ ուրիշ աղիւ-
սակաց վրայ, մեծ տեղ բռնած է: Գ.
Սմիթ անոր մէջ կը տեսնայ ընդդէմ
աստուածոց կռուին ակնարկութիւն մը,
և պիտի տեսնենք որ անոր զրգոյնն այս
անճոռնի հրէշն է:

Վերջապէս երրորդ կտոր մը բաւա-
կան ընդարձակ (վաթսուն տողէն ա-
ւելի) և լաւ պահուած, կը նկարագրէ
նախկին մարդոյն « անմեղութեան վի-
ճակը ». յետոյ կը պատմէ « անէծքն »
որ տուաւ անոր էա աստուածը, « ո-
րովհետև չպահեց իր սկզբնական սըր-
բութիւնը »: Գոնեա այսպէս կարդացեր
է անգղիացի նիւնուէագէտը. սակայն
այս մասին մէջ իր թարգմանութիւնը
քան զամեն ուրիշ տեղեր աւելի տա-
րակուսական է:

Փրեդերիկոս Տէլիշ՝ հանդերձ ամե-
նայն համարմամբն որ ունի իւր ու-
սումնակցին վրայ, ինքն ալ կ'ըսէ որ
Սմիթի այս կտորին թարգմանութիւնը

շատ ստոյգ չէ. և կ'աւելլորնէ թէ այս կտորին բնագիրը սովորականէն շատ աւելի դժուար է: Արդէն Աստուրբանի պալի ժամանակակից Ասորեստանեայք պէտք էին դժուարաւ հասկընալ զայն. և այս կը կը հետևի այն ժանօթու թիւններէն, զորս Սմիթ կարգացեր է աղիւսակներուն լուսանցիցը վրայ. ուր կը գգույացընեն զընթերցողս այլ և այլ սխալներէ, որոնց պատճառ կրնան ըլլալ քանի մը բացատրութիւններ:

Աւստի այս յիշատակարանին վրայ դեռ հետևանք մը չհանած, սպասելու է որ ասորագէտք աւելի բացայայտեն զայն: Միայն դիտելու բան մըն ալ կայ, որ ոչ նուազ նշանաւոր է. այսինքն աստուռ բառին գործածութիւնը, որ «մարդ» կը նշանակէ. և թէ այս անունը որչափ նման է Սուրբ Գրոց առաջին մարդուն տուած անունին:

Դ

Թէպէտ և այս յետին յիշատակարանաց վրայ եղած ծանօթութիւնքն անկատար են, սակայն կը տեսնուի որ շատ բան կը յուսացնեն: Տարակոյս չկայ որ երբ անոնք ամբողջանան և խորքնուին, սերտ նմանութիւններ պիտի գտնուին Եփեսոց Գրոց երկրորդ և երրորդ գլխոյն հետ: Եւ չէ թէ մինչև հիմայ գտնուած նմանութիւնները զայս կարծել կու տան, այլ կան նաև յիշատակարանական փաստեր: Այս յետին քսանուհինգ տարիներուն մէջ եղած պեղումներն ի միջոցն ստորին Տիգրիսի և ի ստորին Եփրատայ, որ կը կազմէր զհին Գաղղէաստանը և Բաբելաստանը, շատ մը արհուեստական առարկաներ յայտնեցին, որոնց վրայ այնպիսի ստոյգ նշաններ կան, որ հնութեամբ նախագոյն կ'ըլլան քան զասորեստանեայ աշխարհակալութիւն քաղղէական երկիրներուն մէջ, այսինքն կ'ըլլեն մինչև ժ. դար յառաջ քան զԳրիստոս: Այն առարկայից շատերն ապահովապէս մինչև ի դար ալ կը հասնին: Մասնաւորապէս շատ մը կաւէ գլաններ գտնուեցան, որոնք

կնքոյ տեղ կը ծառայէին, և որոնց վրայ փոխանակ զինանշանաց կամ շքադրոյմի, պատմական կամ դիւցաբանական առարկայից պատկերներն փորագրուած են: Արդ բարեկրններն վաղեմի արուեստին այս եզական յիշատակարաննէն ընէ շատերն այնպիսի տեսարաններ կը ներկայացընեն, որոնք թէ արարչութեան պատմութենէն, թէ իդրութարի վիպացմէ առնուած են: Սմիթ անոնց մէջ զմասնս ի լոյս կ'ընծայէ յար և նման սկզբնագրոց որ բրիտանական թանգարանին մէջ կը պահուին: Աւելի ուշադրութեան արժանաւոր անոնք են, զորս կը յարէ արարչութեան և մարդու անկման հատուածներէն ետքը. և որ իր գրքին ամենէն հետաքրքրական մասը կը կազմեն:

Զոր օրինակ կը տեսնուի երկու մարդկեղէն պատկեր ծառի մը երկու կողմը նստած: Երկուքն ալ կ'երկընցընեն ձեռուրին զէպ ի ծառէն կախուած պըտուղներու, մինչդեռ անոնցմէ մէկուն կռնակէն օձ մը կը կանգնի: Այս փոքրիկ տեսարանը բացատրութեան կարօտ չէ: Ուրիշ նկար մ'ալ, որ շատ անգամ կրկնուած կը գտնուի բարեկրնական ականց վրայ, ինչպէս նաև ասորեստանեայ տաճարաց և պալատներուն որմնցը վրայ, ծառ մըն է, զոր քերովքեկներ կը պահպանեն, այսինքն մարդկեղէն կերպարանք երկու թևաւոր անձինք: Աւելի զարմանալին այն է որ այն սրբազան ծառը կը տեսնուի թրծուն հողէ զագաղներու վրայ, որոնք գտնուեցան Ներքովմայ շինած երկրորդ քաղաքը, որ է Վաւրքա կամ Էռէք ըստ Գրոց: Նշանակ մ'է այս անմահութեան և հետևաբար իբր «ծառ կենաց»¹:

¹ Այս գագաղներն հիմա բրիտանական Թանգարանը կը գտնուին: Մատոնց ի վեր կը ջնան ոմանք այս սրբազան ծառերը, որոնք ամեն գիշաբանութեանց մէջ կը գտնուին, պարզապէս բնական կամ բնաբանական նշանակ մը համարել: Ինչպէս թէ այն ժամանակն, յորում քաղղէացի և ասորեստանցի յիշատակարանք պիտի ստպէին զէփեսոս, յարմարցընելու իրենց գրութիւնքը թէ պատմութեան հետ և թէ քրիստոնէական աւանդութեանց հետ:

Մովսիսական ջննդոց և « քաղզէա-
կան ջննդոց » այն վերոյիշեալ նմանու-
թիւններուն վրայ խորհրդածելով, այս
պատկերները մեծ կարեւորութիւն կ'առ-
նուն, և ուրիշ նորանոր նմանութիւն-
ներ ալ գտնակել կու տան, զորոնք դեռ
ես չեմ յայտնած այն յիշատակարանք,
և կը խոստանան յուսով սպասելու նոր
և կարեւորագոյն գիւտերու, որ ասորես-
տանեայ — բաբելոնական ուսմանց բար-
գաւաճելոյն յերևան պիտի գան :

Ապագային մէջ պարզուելիք հետա-
քըրքերային առաջարկութեանց մէկն
ալ « ծովու վիշապին » նկարադիւրքն են,
որուն քիչ մը վերը հանդիպեցան : Այս
վիշապը մեծ տեղ կը բռնէ այն բազմա-
թիւ հատուածոց մէջ, զորս իբր յաւե-
լուած Գ. Սմիթ շարայարեր է « Արար-
չութեան պատմութեան », ուր այս վի-
շապը յապտատմութիւն կը գրգռէ և
պատերազմի կը տանի ընդդէմ դից
խումբ մը ապստամբաց, որոնք նոյնպէս
աստուածութիւն են և կամ գոնեա ու-
գիւր : Նշանաւոր հատուած մը կայ որ կը
պատմէ վիշապին եզրկան կռիւր ընդ
Մարութայ, որ է որդի էայ և յատուկ
աստուած Բաբելոնի¹ : Կռիւր այսպէս
կը լիննայ . վիշապը կը յաղթուի և
չլիցայի կը զարնուի . և իր պարտու-
թեամբը կը ջախջախուին բոլոր իր հա-
մախոհները : Այս կռիւր քաղզէացի
հին արուեստաւորաց համար պատկե-
րի նիւթ մը դարձած է : Մարութայ
հակառակորդը միջին դարու առասպե-
լեալ վիշապին ձևով քաջուած է : Կա-
տաղի գիշակեր գաղանի մը գլուխ,
չորս թաթերը զինեալ արծուի ճիրան-
ներով, բոլոր մարմինը թնփով ծած-
կուած և ուսերուն վրայ զոյգ մը թև .
այս է այն վիշապին նկարադիւրքը զոր
կընծայեն Բաբելոնի հին գլանները,
և որ կը տեսնուին նաև աւելի նորա-

գոյն ասորեստանեայ — յիշատակարա-
նաց վրայ :

Բայց ինչ է արդեօք այս վիշապը :
Յայտնի է թէ պարզ կենդանի մը չէ :
Արարչութեան ինչպէս նաև դից կռուին
հատուածները քիչքիչ դիտաւոր կը
կոչեն զայն « հրէշ ծովու կամ անդրն-
դոց » . երբեմն պարզապէս դիտաւոր :
Պէտք է յիշել որ այս յետին անունը,
առաջին աղիւսակին վրայ անդնդական
ծովը և կամ անդունդը կը նշանակէ,
որ կը բովանդակէր բոլոր տարրերը
խառն ի խուռն յառաջ քան զճնուդն
աստուածոց և գկազմութիւն աշխար-
հի² : Քիչքիչ ուրիշ բան ըսել չէ բայց
եթէ նախնական անդնդոց անձնաւո-
րութիւն մը, անկարգութեան մարմնա-
ցեալ տեսակ մը ոգի, որով բնականա-
պէս հակառակորդ կարգաց և աս-
տուածոց որ վանոնք հաստատեր են :
Այս է Գ. Սմիթի կարծիքը : Սակայն
հանդերձ այսու նոյն ազգեցեցութիւնը
կու տայ վիշապին, ինչ որ ունէր Մուրբ
Գրոց օձը մարդուս անկմանը վրայ :
Մանաւանդ այս պարագայիս մէջ իր հա-
մարի թէ Գիտաւոր եղած ըլլայ պատճառ
աւտոնաւոց պատերազմին : Յիշա-
տակարանաց ներկայ վիճակն առայժմ
այս ենթադրութիւնը միայն կրնայ
թոյլ տալ . բայց գոնեա հիմակուրնէ
յայտնի կը տեսնուի, որ այն հրէշը՝
թշնամի աստուածութեան և գլուխ ապ-
ստամբաց, զոր կընծայեն քաղզէա-
ցի գրաւոր և փորագրեալ յիշատակա-
րանք, նոյն ըլլայ ինչ որ կը պատմէ
հրէական և քրիստոնէական աւանդու-
թիւնն . « վիշապն մեծ՝ օձն առաջին,
որ անուանակալ կոչի Բէնիդեբուդ և սա-
տանայ »³ :

Գալով « աստուածոց պատերազմին »,
եթէ ճիշդ են ուրիշ նոր գտնուած յի-
շատակարանի մը թարգմանութիւնն,
ամենեւին տարբեր մեկնութիւն մը կու

¹ Այս այն աստուածն է, որուն անունը Մե-
րուդա ձևով կը տեսնուի Բաբելոնի թագաւորաց
մէկուն անունան մէջ, Մերուդա-Բաշթա, որ գետ-
պան զրկեց առ Եզեկիւս (Նապի Լի²) : Յետոյ Ժա-
մանակաւ Բէլ ալ կոչուեցաւ այն աստուածը
բաբելոնական դիցաբանութեան մէջ :

² Ըստ վերին ծանօթաբանութեան Փրեդ-
Տիւրնի, Քիւրի բառը, որուն իմաստը մինչև հիմա
անորոշ էր, բաբելոնական հեգեթէնի մը մէջ
« հրէշ » կը նշանակէ :

³ Յայտն. Ժ. Գ. :

տայ այս անցից քան ինչ որ վերագոյն տեսանք, բայց ոչ ինչ նուազ հետաքրքր. քրական : Այն հատուածը Գ. Սմիթի աչքէն վրիպեր է, բայց շատ յարաբե. րութիւն ունի քաղղէական շննդոց բնագրին հետ : Ուրիշ անգղիացի աստ. րագէտ մը, Ֆրքս Դալպօզ անունով, ծանօթացուց այն հատուածը : Այս գիտնականին թարգմանութիւնը կը ներկայացունէ ապստամբութիւն մը, որ կը ծագէ երկնային արեւունեաց մէջ, մանաւանդ աստուածոց և ոգիներուն ժողովքին մէջ : Վասն զի երբ բարի հո. գիները 'ի պատիւ մեծ աստուածոց ներդաշնակ երգեր կ'եղանակէին, այն ժամանակն ապստամբը նշան կու տան խռովութեան անդաշնակ ձայներով : Ա. դիւսին կոտորուած ըլլալով չի գիտցուիր թէ ինչպէս առաջ գնաց կռիւր. բայց երբ այն յիշատակարանին ընթեռնելի մասը նորէն ընդ առաջ կ'եկէ, ապրս. տամբները յաղթուած կ'ըլլան և երկըն. քէն մերժուած, « և անոնց փոխանակ մարդն է ստեղծուած » : Աւելորդ է յի. շել թէ այս պատմութիւնը մինչև ուր նման է երբայական աւանդութեանց հրեշտակաց անկման վրայ : Յայտնի է թէ այս անցքը մովսիսական գրուածոց մէջ չկայ : Որով այն երկու աւանդու. թեանց համաձայնութիւնն մոտադրու. թեան աւելի արժանի կ'ըլլայ. վասն զի կը տեսնուի անժխտելի փաստով, թէ այս երկու շննդոց մէկմէկէ անկախու. թիւնը և թէ միանգամայն աւանդու. թեան միութիւնը՝ ուստի այն շննդոցը սկիզբն առեր են :

Ե

Խմբագրութեան այս անկախութիւ. նը և միանգամայն նախկին ծագման միաբանութիւնը, այս քննութեան և բաղդատութեան բնական եզրակացու. թիւնը կրնայ ըլլալ, որով վերջ տալ այս յոգուածիս : Սակայն ինչպէս տեսանք, այն երկու պատմութիւնքը մէկմէկէ իս. կապէս տարաձայնին նկատմամբ նկա.

րագրի գաղափարացն : Այս տարաձայ. նութիւնն այնչափ խորին է՝ որ դժուա. րին չէ նկատել այն երկու շննդոց մէկը սկզբնագիր և միւսը օրինակութիւն :

Արդ ուրեմն ինչպէս պէտք է մեկնել այս անժխտելի համաձայնութիւնքը : Ուրիշ բանով չէ բայց եթէ նահապե. տական աւանդութեան միութեամբ, ուստի այն երկու յիշատակարանք բոլ. խեր են, սակայն ոչ նոյն կերպով :

Ս. Գիրը, որ Հոգւոյն սրբոյ ազգեցու. թեամբ գրուած են, այս հին աւանդու. թիւնը կը պատմեն պարզ և յստակ. իսկ ընդ հակառակն քաղղէական շննդ. ոց Գիրը կը ներկայացնեն զայն մութ և խանգարած անճոռնի խառնուրդնե. րով, նման գետոցն ստորին Գաղղէա. ստանի, որոնք բարեբեր ջրոց հետ խառն կը թաւալեն մահահոտ տիրմ :

Սակայն այսու հանգերձ բարեւա. կան ասացուածք, որչափ ալ խանգա. րուած ըլլան, որչափ ալ անճոռնի սը. խաշներով անշքացած, կը մնան դար. ձեալ միշտ մերձաւորագոյն մովսիսա. կան շննդոց Գրոց, ճշմարիտ շննդոց Գրոց, քան զամեն հին տիեզերախօսու. թիւնները : Եւ նոյն իսկ շատ կը մօտե. նան անոնց՝ քան այն ամեն վիպասա. նութիւններն, որոնք Բաբելոնացիք մէջ յերեւան ելան աւելի յետին ժամանակ. ները : Եւ այս բանն համոզուելու հա. մար բաւական է Բերոսոսի՝ մէկ քանի կտորներուն հետ բաղդատել : Դիտողու. թեան մեծապէս արժանի բան մ'է այս. և միւս այլ ապացոյց 'ի նպաստ ճշմար. տութեան մը, որ որչափ ալ կրկնուի բա. ւական չէ, ընդդէմ բացասութեանց արդի բանապաշտից և նիւթապաշտից : Ժշմարտութիւն մը, որ որչափ ժողովրդ. ոց և մարդկութեան սկիզբը ելլնը, այնչափ աւելի կը զտուին, բարոյապէս

¹ Բերոսոս, ինչպէս յայտնի է, Մեծին Աղե. քանդորի ժամանակ քաղղէացի քուրմ մ'էր : Եւ իրմէ մնացածները բոլորն ալ 'ի Յունաց քա. ղուած հատուածներ են, և տիեզերախօսու. թեան վրայ մասնաւորապէս Աղեքսանդրոս Բաղ. մովսէպ հաւաքեր է, և նոյն իսկ այս վերջնոյս գրուածներն Եւսեբիոսի կէտարացոյ Քրոնիկո. նէն ծանօթ են :

կը բարձրանան Աստուծոյ և մարդուս վրայ եղած գաղափարները, և միանշա՛նք գամայն այնչափ աւելի կը տեսնուի ժողովրդական աւանդութեանց միաբանութիւնը թէ՛ բանին և թէ՛ աստուածաշնչական յայտնութեան հետ: Բովանդակ հնութեան համար, կարծես ետալ օրէնք յարատեւ յառաջդիմութեան ըստածն 'ի կարգի հաւատալեաց, պարզապէս հակոտնեայ է պատմութեան. ճշմարիտ իրականութիւնն այս է՝ անկումն և ապականութիւն յեղծումն կրօնական և բարոյական զգացման, որչափ հեռացուի նախնական ժամանակներէն, որ լուսաւորուած են նախկին յայտնութեամբ:

Այս ալ պէտք է աւելցնել որ « քաղդէական Եփեսոս » սերտ յարաբերութիւնք Սուրբ Գրոց հետ՝ միայն Սմիթի գտած յիշատակարանաց բնագիրն էրուն խորին հնութենէն կախումն չունին: Պէտք է յիշել որ հին քաղդէաստանն առաջին հայրենիք եղաւ այն ժողովրդեան, զոր Աստուած աւանդապահ ընտրեց իր նախնական յայտնութեանց մինչև Մեսիայի գալուստը: Ուր քաղդէիս, այսինքն « Ուր քաղդէացի » այն երկիրն, ուր Աբրահամ հրաման առաւ թողուլ իր հայրենիքը, իր ազգը և ընտանիքը, հիմայ ծանօթ է, և այն ըստ մասին 'ի շնորհս փորաքրեալ աղիւսոցն որ գտնուեցան 'ի Մուկեյր, Բաբելոնի հարաւակողմը. հիմայ կը գիտցուի որ Ուր քաղաքը նշանաւոր եղեր է առաւելապէս վաճառականութեամբ և նաւարկութեամբ, մինչդեռ մետակայ և նախանձորդ քաղաքներն էրէք (Ուարթա), Լարսա (այժմ Սէնքէրէ) և ուրիշ քաղաքներ, անուանի էին գիտութեանց կողմանէ: Բայց բոլոր հարաւային քաղդէաստան, ուր կը գտնուէին այս հին քաղաքները, մեծ նահապետին ժամանակէն ալ առաջ շատ ծաղկած էին գիտութեամբ: Եթէ ստոյգ է որ Գ. Սմիթի գտած աղիւսի կտորներէն ոմանք քրիստոսէ 2000 տարի առաջ գրուած յիշատակարաններ ըլլան, յայտնի է թէ անոնք քաղդէա.

ցոց առաջին գրաւոր վաստակները չէին: Երկար ժամանակ առաջ իրաց ծագման վրայ եղած աւանդութիւնքն, դեռ ևս զրի չառնուած՝ իբրև ժողովրդական երգեր կամ ասացուածներ բերնէ բերան անցեր են քաղդէաստանի մէջ և կարգաւորուեր ու զրի վրայ առնուեր են: Եփեսոսց այն հին խմբագրութիւնը, որ կատարուեր է այն երկրին մէջ, որ ըստ Գրոց մարդկութեան երկրորդ խանձարուրն եղեր է, և այնպիսի մտազոյն ժամանակ սկզբնական դարուց, անշուշտ շատ աւելի հաւատարիմ էր նախնական ճշմարտութեան, քան այն պատմութիւնը զոր կ'ընծայեն Բրիտանական թանգարանին աղիւսակները, նման Սմիթի Եփեսոց Գրոցը թէ՛ ըստ նիւթոյն և դասաւորութեան մեծի մասին իրողութեանց, թէ՛ ըստ ընդհանուր ընթացից շարագրութեանն, սակայն ուրիշ շատ մասամբ անկէ կը տարբերէր, գոնէ այնչափ որչափ այս երկրորդ խմբագրութիւնը կը տարբերի Բերոսոսի պատմածներէն: Առաջինն արդարև կրնար ըլլալ ճշմարիտ քաղդէական Եփեսոսի, և կրնար իրական ազդեցութիւն ունենալ այն ձևին վրայ, զոր առաւ իրաց ծագման պատմութիւնն՝ Աբրահամու ցեղին մէջ:

Բաւական ըլլայ իբր ենթադրութիւն նշանակել զայս: Իսկ 'ի պայման ճշմարտութեան հանելու համար զայն, ինչպէս նաև ճշդելու քաղդէական ազդեցութեան ընդարձակութիւնը, աւելի մեծատարած, խորին ու կանոնաւոր պեղմունք պէտք են, և հետախուզութիւնք, ոչ միայն եւրոպական հաւաքմանց մէջ, և կամ Ասորեստանի աւերակաց մէջ, այլ մանաւանդ հին քաղդէաստանի դեռաքնին երկրին մէջ: Եւ եթէ եւրոպական ժողովուրդը զիրար շարդելու համար գործածած անհուն ճոխութեանց փորը մաս մը միայն հանէին նոր ուսումնական աշխատանք մ'ընելու համար 'ի Միջագետս, մինչև հիմայ եղած այս ծանօթութիւնքն՝ ոչ ինչ բան մը պիտի համարուէին նոր գիտից առջև: